

Áltudományos szövegek eszközei a meggyőzés szolgálatában

Helynévmagyarázatok laikus megítélésének empirikus vizsgálata

1. Bevezetés. A mindenkori tudományosságának a kutatás és az eredmények szakmai körökben való publikálása mellett az is a feladata kell hogy legyen, hogy érdemben, a nagyközönség számára is érthetően reagáljon az olyan munkákra és működésekre, amelyek a modern tudomány eredményeit – szándékolatlanul vagy szándékosan – figyelmen kívül hagyva vagy tagadva, sőt akár támadva, mégis a tudomány köntösébe bújtatva jelennek meg. Az efféle, itt összefoglalóan áltudományosnak nevezett munkák (nyomtatott és online írott szövegek, valamint videók) a tudomány minden területével, így a nyelvtudománnyal kapcsolatban is fellelhetők. Az e téren működő álszakértők fejtegetéseik során gyakran támaszkodnak etimológiai jellegű, de a tudományos etimológia módszereit, elveit nem követő megoldásokra. Az áltudományos megközelítésekkel elemzett nyelvi elemek között nagy számban fellelhetők hely- és személynevek is, ezek ugyanis fontos szerepet játszanak az őstörténeti narratívákban mint a magyarok ősi voltát és dicsőséges múltját igazolni hivatott helyek és személyek nevei.

Ezeknek az áltudományos néveredet-magyarázatoknak a működéséről, valamint az említett narratívákban betöltött szerepükről az utóbbi években IMREH RÉKA több tanulmányában és doktori értekezésében is alapos áttekintést nyújtott (IMREH 2014, 2015, 2019; SPOLÁRNÉ IMREH 2022). Arról azonban, hogy a laikusokat e fejtegetések mely eszközei vagy részletei győzhetik meg, és egyáltalán mennyien és mennyire hiszik el ezeket, tudomásunk szerint – Magyarországon legalábbis – még nem készült felmérés. Az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének Névtani Hallgatói Műhelye ezt a hiányt igyekszik – legalább részben, első lépésként – pótolni. Magyar gimnazisták körében végzett kérdőíves kutatásunk központi kérdése az volt, hogy adatközlőink milyen szempontok alapján részesítik előnyben az általunk kiválasztott helynevek nem tudományos eredetmagyarázatait. A következőkben röviden áttekintjük az áltudományoknak és az áltudományos szó- és névfejtéseknek a kutatásunk szűkebb témája szempontjából legrelevánsabb jellemzőit, majd bemutatjuk a kutatásunk módszereit, végül pedig kiemelünk néhányat a kutatásban érintett szempontok közül, ismertetve a vizsgálat ezekkel kapcsolatos eredményeit.

2. Az áltudományok, valamint az áltudományos szó- és névfejtések főbb jellemzői. Mai értelemben vett tudományos etimológiákkal csupán a 19. századtól, a modern történeti összehasonlító nyelvészeti, illetve nyelvtörténeti módszertan kialakulásától kezdve számolhatunk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy korábban ne végeztek volna tudományos szándékkal szó- és névfejtést; az ezekben alkalmazott műveletek azonban a történeti nyelvészet megállapításainak és a nyelvi változás eddig feltárt szabályszerűségeinek fényében elkülönítendőek a modern tudomány eszközeivel végzett etimológiai vizsgálatoktól, eredetmagyarázatoktól. Szintén elkülönítendőek a modern tudomány korában, de a mai tudományos eszközök és alapelvek ismeretének hiányában, illetve azok figyelembevétel nélkül születő eredetmagyarázatok. (IMREH 2019, egy konkrét jelenségkör vizsgálatán keresztül továbbá IMREH 2014, 2015.) Az előbbieket IMREH RÉKA (2019: 53) összefoglalóan a *modern tudomány előtti*, az utóbbiakat pedig a *modern tudományon kívüli* jelzőkkel illeti.

A néveredet-magyarázatokat vizsgálva különbséget kell tennünk a műveletek között azok szándéka – és ezzel összefüggésben módszereik – szerint. A népi eredetmagyarázatok

alighanem egyidősek a tulajdonnevekkel, s ma is keletkeznek újabbak. Céljuk pusztán egy, a beszélők számára már nem átlátszó név értelemmel való felruházása. Legfőbb módszerük egy adott név elemeinek vagy egészének összekapcsolása egy közszóval vagy kifejezéssel, tipikusan a mai nyelvhasználatból és nyelvérzékből kiindulva, jellemzően hangalaki hasonlóságra és népmesei, népmondai toposzokra alapozva (HAJDÚ 2003: 65–68, IMREH 2019). A népi eredetmagyarázatokkal szemben az áltudományos névfajtések jellemzően ideológiai célokat szolgálnak (lehetséges céljaik és funkcióik áttekintésére, történeti áttekintésben, bőséges adatolással l. IMREH 2019: 53–60; az áltudományos keresztnévszótárak ideológiai háttere kapcsán l. SLÍZ 2020: 175–177). A népi eredetmagyarázatok jellemzően a szóbeliségben élnek, és szerzőiket a népmeséhez hasonlóan nem ismerjük. Ezzel szemben az áltudományos névfajtések többnyire visszavezethetők egy-egy áltudományos szerzőre; írásban, illetve egyéb információhordozók révén (pl. videókkal) is terjednek. A népi eredetmagyarázatokkal szemben részben célzatosan terjesztik őket, részben pedig azok a laikus befogadók, akik tudományosként fogadják el őket, maguk is önkéntelen terjesztőiké válnak. (Az áltudományos állítások terjedése kapcsán erről l. FALYUNA 2022b: 51. A népetimológia, a népi eredetmagyarázat és az áltudományos névfajtések elkülöníthetőségéről, valamint ezek fogalmáról és az azokat jelölő, a magyar és a nemzetközi névtani szakirodalomban használt terminusokról összefoglalóan l. N. FODOR – HAUBER 2022: 398–402.)

Mindkét említett névfajtéstípusra jellemző a modern tudományos módszerek és eredmények figyelmen kívül hagyása. A népi eredetmagyarázatok esetében ennek az a természetszerű oka, hogy szerzőik nem ismerik e módszereket és eredményeket, sőt a létezésükről sem igen van tudomásuk. Az áltudományos névfajtések szerzői viszont tudnak a tudományos módszerek és eredmények létéről, de részleteikben már jobbára nem ismerik, ezért vagy félreértelmezik és tévesen alkalmazzák őket, vagy tudatosan elutasítják az alkalmazásukat. (Ezeket konkrét példák alapján l. IMREH 2014, 2015, 2019: 60–66.)

Ugyanakkor az áltudománynak – szemben a tudománytagadással – nem célja a tudomány tekintélyébe vetett általános hit megrendítése, hiszen maga is annak köszönheti fennmaradását és terjedését (FALYUNA–KREKÓ 2022: 18–19, KUTROVÁČZ 2022: 36). Ellenkezőleg: annak érdekében, hogy megbízható információforrásnak tűnjön, a tudományosság álcáját ölti magára, utánozza a tudomány módszereit, külsődleges jegyeit. Hozzá hasonlóan alkalmaz például terminusokat, csakhogy ezek a (többnyire saját alkotású) szakkifejezések pontatlanok, jelentésük tipikusan meghatározatlan marad, használatuk nemritkán csak egy-egy szerzőre jellemző, vagy ha többen is használják őket, gyakran szerzőnként (sőt akár ugyanazon szerzőnél is) többféle alakban és jelentésben tűnnek fel (FALYUNA–KREKÓ 2022: 18, FALYUNA 2022a: 132). A tudományosakhoz hasonlóan e szövegek is hivatkoznak forrásokra és szakirodalomnak látszó munkákra, hivatkozásaik azonban gyakran pontatlanok, és nem követik a szakmai normákat; a hivatkozott művek szintén áltudományosak vagy a nem tudományos (pl. szépirodalmi) művek közül kerülnek ki, sőt az sem ritka, hogy nem is léteznek (KOMORÓCZY 1976: 80–95, FARKAS 2006: 246–247, SLÍZ 2020: 168). Az áltudományos szövegek előszeretettel hivatkoznak tekintélyekre, akiknek tekintély voltát vagy tudományon kívüli nagyságuk (pl. híres íróként-költőként vagy jeles történelmi személyként való tiszteletük), vagy a témakör szempontjából irreleváns (esetleg nem létező) doktori titulusuk és akár kreált affiliációik hivatottak alátámasztani (BLANCHE et al. 2017: 82–83, FALYUNA–KREKÓ 2022: 19, FALYUNA 2022a: 136–140). Érvelésük – a fentiek mellett – gyakran heurisztikus, intuíción, asszociáción, hétköznapi tapasztalatokon alapul (IMREH 2019, VESZELSZKI–FALYUNA 2019: 40–41). Az interneten terjesztett áltudományos tartalmak továbbá gyakran használnak hiteltelen, nem az állításnak megfelelő személyt, tárgyat, intézményt ábrázoló képeket és túl általánosan

megfogalmazott kontextusban közölt, pontatlan vagy valótlan statisztikai adatokat, visszaélve a nyilvánosságnak a képekbe és adatokba vetett általános bizalmával (FALYUNA 2018: 38–44).

Az áltudományos tartalmak terjedésének meggátolására, akadályozására nincs eszközünk, különösen az internet által nyújtott korlátlan és gyors megjelenési, hozzáférési, terjesztési és terjedési lehetőségek miatt (FALYUNA 2018). A 21. században a tudományos vagy annak gondolt információk elsődleges forrásává egyre inkább az internet válik. A hagyományos kommunikációs csatornákat háttérbe szorítják az informális hálózatok (különösen a közösségimédia-platfómok), melyekben a hagyományos tudománykommunikátorok (tudósok, tudományos újságírók, pedagógusok stb.) kapuór szerepe már nem létezik (ZEMPLÉN 2022: 317). A tudományos vagy annak vélt tartalom online fogyasztása során az egyik legnagyobb nehézséget az internet egyneműsítő, a tudományos és áltudományos állításokat, írásokat azonos hitelességüként megjelenítő volta jelenti.¹ Az áltudományos írások és videók (többnyire) rövid terjedelműeknek, közérthető nyelvezetűeknek, néhány mondatos megoldásaiknak, látványos és egyszerű megállapításaiknak, valamint hangzatos vagy éppen sejtelmes címeiknek, esetleg figyelemfelkeltőbb betűtípusuknak, sőt akár az előadó, beszélő külsejének vagy beszédstílusának köszönhetően jobban megragadják a figyelmet, mint az összetettebb, gyakran prózaibbnak, szárazabbnak, unalmasnak érzett, terjedelmesebb, tudományos érvelésre és bőséges, pontos adatolásra épülő tartalmak (HANULA 2022: 333, HEGEDÜS–KREKÓ 2022: 76). Az emberi elme ugyanis alapvetően intuitív működésre van beállítva, a modern tudomány azonban gyakran az intuícióinkkal, hiedelmeinkkel, tapasztalatainkkal és előítéleteinkkel ellentétes eredményekre jut, amelyeket éppen ezért nehezebb megérteni, elfogadni, megjegyezni és továbbadni (BOUDRY et al. 2015: 1181–1182, BLANCKE et al. 2017: 90, VESZELSZKI–FALYUNA 2019: 40–41). Emellett számos különféle – közösségi és egyéni – szempont, hiedelem, ideológia, motiváció, érzelem stb. is állhat amögött, hogy milyen tartalomnak adunk hitelt: szívesebben elhiszük azt, ami összhangban van a saját hiedelmeinkkel, véleményünkkel (BOUDRY–BRAECKMAN 2011: 6–7, BOUDRY et al. 2015: 1188, GELFERT 2018: 111, HEGEDÜS–KREKÓ 2022: 71–76). Az pedig, hogy a közösségi médiában a hasonló meggyőződésű, érdeklődésű felhasználók csoportokat hozhatnak létre, kedvez az információs buborékok kialakulásának: az ezekből tájékozódók elsősorban a csoport közös hiedelmeit erősítő tartalmakkal találkoznak, így látóterük könnyebben beszűkül, illetve megosztásaikkal tovább erősítik egymás hiedelmeit, meggyőződéseit (FALYUNA 2018: 36).

3. A kutatás célja és módszere. Műhelyünk² kutatásának célja megvilágítani, hogy mi alapján nyilvánítanak a nyelv- és helynévtörténeti ismeretekkel nem rendelkezők egy magyarázatot hitelesnek, amennyiben több, egyformán tudományosként kommunikált megoldás közül kell választaniuk. Ezt az általunk kiválasztott magyarországi helynevek néveredet-magyarázatai³

¹ Ez persze az internet világán kívül is megfigyelhető: tapasztalataink szerint több könyvtár, könyvesbolt és online könyvkereskedés kínálatában a tudományos és áltudományos művek megkülönböztetés nélkül, egymás mellett kapnak helyet a *Nyelvészet* vagy *Történelem* című alatt.

² A kutatás különböző fázisaiban (a kérdőívek kidolgozása, kitöltetése, az elektronikus adatbázis létrehozása) a szerzőkön kívül a műhely számos korábbi és jelenlegi tagja is tevékenyen részt vett: Balogh Roland József, Fazekas Eszter, Péteri Julianna, Simon Viktória, Steinmacher Dóra, Szabados Kornél József és Szenohradzski Adél.

³ A következőkben az egyértelmű elhatárolás érdekében az *etimológia* terminust csak a tudományos hiteles magyarázatra használjuk; a nem tudományos névfejtésekre, valamint az összes válaszlehetőségre együttesen utalva a *néveredet-magyarázat* vagy röviden a *magyarázat* terminust alkalmazzuk.

kapcsán igyekszünk feltárni, ugyanakkor az eredmények előfeltevésünk szerint nemcsak e konkrét téma, hanem általában az áltudományos vagy tudománytalan nézetek megítélése szempontjából is relevánsak lesznek.

A vizsgálatot kérdőívvel végeztük 11–12. osztályos (jellemzően 17–18 éves) gimnazisták körében, több kutatóponton: a gödöllői Premontrei Szent Norbert Gimnáziumban, a miskolci Herman Ottó Gimnáziumban, a pápai Türr István Gimnázium és Kollégiumban, valamint a Siófoki Perczel Mór Gimnázium és Kollégiumban. A papíralapú kérdőívek kitöltése a 2019/2020-as tanévben zajlott; ezt követte az adatbevitel és rendszerezés a 2020/2021-es tanévben, a részletes kiértékelés pedig jelenleg is folyamatban van. Az anonim kérdőívek kitöltését az osztályfőnökök felügyelték tanórai keretek között, szülői beleegyezés alapján. A 367 adatközlő 29%-a Gödöllőn, 28%-a Miskolcon, 24%-a Siófokon, 19%-a pedig Pápán töltötte ki a kérdőívet. 55%-uk a kitöltéskor a 12. évfolyamot, 45%-uk a 11. évfolyamot végezte. 59%-uk férfi, 40%-uk nő, 1%-uk nem nyilatkozott. A válaszok ezen szociológiai változókkal való összevetése még várat magára, így jelen tanulmányban ezeket a szempontokat nem vizsgáljuk.

Arra, hogy az adatközlők tanultak-e már nyelvtörténetet vagy esetleg névtant, nem tértünk ki a kérdőívben – habár igen tanulságos lehetne megfigyelni, hogy azok, akik már rendelkeznek ismeretekkel e téren, szignifikánsan nagyobb arányban választják-e a hiteles etimológiákat, és döntésüket milyen szempontok befolyásolják. Tény azonban, hogy a középiskolai tananyagban a nyelvtörténet aránya csekély, a névtan pedig csak elvétve, és akkor sem etimológiák kapcsán kerül elő. Mindössze ennyi ismeretre támaszkodva megítélésünk szerint nem lehetséges tudományos megfontolásokon alapuló döntést hozni, ezért azok a diákok, akik már megismerkedtek néhány nyelvtörténeti, esetleg névtani témakörrel az iskolában, a vizsgálatunk szempontjából lényegében hasonlóképpen laikusnak tekinthetők, mint azok, akik még egyáltalán nem találkoztak e két területtel.

A kérdőív tizenegy valós magyar helynév (kilenc településnév, egy víznév és egy dűlőnév) néveredet-magyarázatait tartalmazta. Minden helynévhez három részfeladat tartozott. Az első részfeladatban a diákoknak ki kellett választaniuk a szerintük helyes néveredet-magyarázatot a három lehetséges megoldás közül. Az egyik választási lehetőség minden esetben a FNESz.⁴-ből származó etimológia volt, míg a másik kettő valamilyen alternatív forrásból származó vagy – többségében – általunk kreált néveredet-magyarázat volt. Noha számos alternatív névmagyarázat fellelhető különböző forrásokból, elengedhetetlen volt, hogy saját készítésű tartalmakkal dolgozzunk annak érdekében, hogy a vizsgálat körébe bevonni kívánt szempontok mindegyikét megjeleníthessük.

Amellett, hogy a diákok melyik lehetőséget választották a három közül, arra is kíváncsiak voltunk, hogy miért az adott magyarázatot találták hitelesnek. Ezért az előző részfeladatot egy nyitott kérdés követte: „Miért gondolod, hogy ez a helyes megoldás?” Az általunk megadott, választható befolyásoló tényezők készlete, illetve ezek elemeinek száma és sorrendje helynevenként eltérő volt, igazodva az adott helynév kapcsán vizsgálni kívánt kérdésekhez. Egyes tényezők több helynév esetében is megjelentek, például a hangalaki hasonlóságnak, a történelmi információknak vagy a magyarázatokban szereplő szakkifejezéseknek a döntésre gyakorolt hatása. Ezeket úgy kellett megadnunk, illetve megszövegeznünk, hogy bármelyik eredetmagyarázat választása esetén érvényesek lehessenek. Egyszerre több tényező is választható volt, és a felsoroltak mellett az egyéni, rövid szöveges válaszoknak is biztosítottunk helyet.

Harmadik részfeladatként az adatközlőknek egy négyfokozatú Likert-skálán meg kellett jelölniük, hogy mennyire magabiztosan választottak; ez ugyanis értékes információkkal szolgálhat a különböző tényezők egymáshoz viszonyított szerepének megismeréséhez.

4. Eredmények

4.1. A parakomparatív nyelvrokonság-elméletek hatása. A helynevek és személynevek áltudományos néveredet-magyarázatai legjellemzőbben parakomparatív nyelvrokonság-elméletekben fordulnak elő a magyar nyelv ősi, nem finnugor eredetének bizonyítékaként, illetve azzal összefüggésben (ezek alapos elemzésére l. SPOLÁRNÉ IMREH 2022). A kutatásban szereplő egyik helynév, a *Dera-patak* magyarázatait ezért különféle, a parakomparatív nyelvrokonság-elméletekben gyakran megjelenő nyelvekhez kötöttük, s arra voltunk kíváncsiak, melyik menyire győzi meg az adatközlőket. A három választható néveredet-magyarázat a következő volt:

1. A sumér *dera* szó jelentése 'fekete völgy'. Később a török hódítás elől menekülő délvideki magyarok vitték magukkal e nevet a Székelyföldre, s az ottani havasokban gyakran adták hegyi patakoknak.

2. A név a japán nyelvből származik, amelyben a *tera* szó 'szentély'-t jelent. A magyarban a *t* hang zöngésedett. A víznek számos vallásban, így a japán buddhizmusban is lélektisztító erőt tulajdonítanak.

3. A *Dera* szó a perzsából (*darjā*, eredeti jelentése: 'tenger, tó, folyam') kiindulva az oszmánon át (*dere* 'völgy, záporpatak, hegyi patak kiszáradó medre') szerb közvetítéssel (*dera* 'patak, szakadék, völgy') került a magyarba.

Mint az 1. táblázat alapján látható, az adatközlők abszolút többsége (65%-a) a 3., azaz a tudományos etimológiát jelölte be, és az ezt választók voltak a legmagabiztosabbak. A kitöltők közel harmada a sumér néveredet-magyarázatot választotta, alig alacsonyabb átlagos bizonyossággal. Jóval kevesebbet győzött meg a japán néveredet-magyarázat. A legmagabiztosabbaknak (vagyis akik a 4-est jelölték be a Likert-skálán) több mint a harmada (37,5%) valamelyik téves magyarázatot választotta (34,4%-uk a sumérből, 3,1%-uk pedig a japánból való névféjtést).

1. táblázat: A három eredetmagyarázatra jutó választások száma és az adatközlők átlagos bizonyossága a *Dera-patak* esetében

Néveredet-magyarázat	Válaszok száma és aránya		Átlagos bizonyosság
Sumér magyarázat	109	29,78%	2,35
Japán magyarázat	18	4,92%	1,94
Tudományos etimológia	239	65,30%	2,48
Összes válasz	366	100%	1–4

A második részfeladatban a döntést befolyásoló alábbi tényezőkből lehetett választani:

1. A megfogalmazás száraz és tudományos volta.
2. A szó hangzása, mert megfelel az adott nyelvének.
3. A név alapjául szolgáló szó jelentése.
4. A magyar és az adott nyelv kapcsolata.
5. Egyéb: ...

Az eredményeket bemutató 2. táblázat alapján jól látható, hogy a sumér magyarázatot választók által bejelölt tényezők közül az első helyen, 27%-kal (39 válasz)⁴ a két nyelv kapcsolata áll; az ezt jelölők kétségtelenül találkoztak már sumér–magyar rokonságelméletekkel, és feltehetőleg hihetőnek is tartják őket. Ez azért is valószínűsíthető, mert a másik két eredetmagyarázat esetében a legmeggyőzőbbnek a név alapjául szolgáló szó jelentése bizonyult, a nyelvek kapcsolata pedig a japán eredet esetében csak a harmadik legmeggyőzőbb tényező volt, míg a tudományos etimológia esetében a második. Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy olyan szöveges kifejtés, amely a sumérnak vagy a japánnak a magyarral való rokonságára hivatkozott, illetve emellett érvelt volna, nem született.⁵ Nincs tehát bizonyítékunk arra, hogy a sumér magyarázatot bejelölő diákok meggyőződéssel vallják a sumér–magyar rokonság vagy folytonosság gondolatát. Az eredmények alapján csupán azt állíthatjuk biztonsággal, hogy az a 39 diák, aki a két nyelv kapcsolata miatt választotta a sumér magyarázatot, ismeri és nem utasítja el e rokonságelmélet alapvető állítását.

Azt is figyelembe kell továbbá vennünk, hogy a sumér magyarázatot preferálók által adott válaszok 23%-a nem a sumér eredetű, hanem a szó 'fekete völgy' jelentéséhez kötődik, 35%-a a további két tényező egyikéhez, 15%-a pedig egyéb tényezőket említ. Ráadásul a sumér magyarázatot választóknak csupán a 10%-a volt teljesen biztos a döntésében (ők azok, akik a 4-est jelölték be a Likert-skálán).⁶ Ez jól mutatja, hogy önmagában a sumér néveredetmagyarázat kiválasztása még nem feltétlenül jelenti a sumér–magyar rokonsággal való teljes azonosulást, csupán azt, hogy más tényezők meggyőző erejét e rokonságelmélet velük együtt való említése nem csökkentette.

2. táblázat: A választást befolyásoló tényezők aránya a választott eredetmagyarázatokkal összefüggésben a *Dera-patak* esetében

Meghatározó tényezők	Néveredet-magyarázatok					
	Sumér magyarázat		Japán magyarázat		Tudományos etimológia	
Száraz, tudományos	26	18%	2	9%	47	15%
A szó hangzása	24	17%	4	18%	54	17%
A szó jelentése	33	23%	11	50%	101	32%
Kapcsolat	39	27%	3	14%	77	24%
Egyéb	21	15%	2	9%	36	11%
Összes válasz	143	100%	22	100%	315	100%

⁴ Mivel több tényezőt is ki lehetett választani, a 100% ebben a feladatrészben nem a kitöltők, hanem az általuk bejelölt válaszok számának az összessége.

⁵ A tudományos etimológiát bejelölő adatközlők közül viszont 8 szövegesen is kifejtette, hogy a japánnak nincs köze a magyar nyelvhez, 2 pedig a sumérról is hasonlóképpen nyilatkozott.

⁶ A többi magyarázatot választók sem voltak sokkal magabiztosabbak: a tudományos etimológiát preferálóknak csupán a 8%-a (20 fő) volt teljesen meggyőződve a döntése helyességéről, a japán magyarázatot választók közül pedig mindössze 1 fő (6%).

Az „egyéb” kategóriába írt válaszok számát és változatosságát is érdemes megfigyelnünk. A három magyarázat kapcsán összesen 59-en írtak szöveges magyarazatot; ez az adatközlők mindössze 16%-a.⁷ Az általuk írt megjegyzések többsége a gondolatmenetre vonatkozik: jellemzően arra utalnak, hogy milyen alapon zárták ki a többi, általuk nem választott megoldást. A megadottakhoz képest ezekben hét új tényezőcsoport különíthető el: tippelés; érzelmi szempontok (pl. „kedvelem a japán népet és nyelvet”); hihetőség egyéb indoklás nélkül (pl. „a többit kizártam, mert nem hangzanak hihetőnek”); a magyarázat szövegezésével kapcsolatos formai szempontok (pl. túl bonyolult; „mert a zárójeles megoldás jellemző a szótárra”); az érvelés logikája (pl. „ez tűnt a leglogikusabb válasznak”); történelmi vagy földrajzi információk meggyőző / nem meggyőző volta; tudás vagy annak hiánya (pl. „nem tudom eldönteni, mert mind-egyik eredetmagyarázat megfelelő háttértudás nélkül hihetőnek tűnik”; „tudom a név eredetét”). Mint látjuk, ezek jelentős része intuícióra vagy érzelmi megközelítésre épül.

Ha azt vetjük össze, hogy az egyes eredetmagyarazatok esetében az adatközlők átlagosan hányféle tényezőt jelöltek be (a 2. részfeladatban a tényezőkre vonatkozó, az adott eredetmagyarázat kapcsán született összes válasz száma osztva az 1. részfeladatban az adott magyarazatot választók számával), a következő képet kapjuk:

3. táblázat: A válaszok egy főre jutó száma a *Dera-patak* eredetmagyarazatai közti választást befolyásoló tényezők esetében

Néveredet-magyarazatok	Tényezőkkel kapcsolatos válaszok egy főre jutó száma
1. sumérból való magyarázat	1,31
2. japánból való magyarázat	1,22
3. tudományos etimológia	1,32

Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy az adatközlők jellemzően nem mérlegeltek sokféle szempontot a döntésük előtt, többségük mindössze egy tényező alapján döntött.

4.2. A hivatkozott tekintélyek hatása. Mivel az áltudományos szövegek egyik jellemző sajátossága, mint fentebb láttuk, a (jellemzően nem szaktudományi) tekintélyekre való pontatlan hivatkozás érveik alátámasztása érdekében, a kérdőív egyik helye ne, a *Pilismarót* kapcsán azt kívántuk megvizsgálni, mennyiben befolyásolja a hivatkozott szerző vagy mű az adatközlők döntését. Ezért a három névmagyarazatot kiegészítettük egy-egy (szándékosan elnagyolt) hivatkozással:

1. A honfoglalás előtt a Biharban uralkodó kazár vezérről kapta a nevét, akit *Ménmarót*-nak neveztek a magyarok, mert több asszonyt is tartott. (Anonymus)

2. A hely híres volt a vargáiról, akik csersavat használtak, hogy finomra MARják az állatbőrt. (Dr. Tóth Géza)

3. A 'morva' jelentésű cseh *Moravec*, illetve lengyel *Morawiec* személynévből, vagy pedig a szintén 'morva' jelentésű régi magyar *marót* népnévből ered. (Földrajzi nevek etimológiai szótára)

⁷ A szöveges válaszok bemutatásakor általában nem vesszük figyelembe, hogy az adatközlő a tudományos etimológiát vagy a két másik magyarázat egyikét választotta-e. Ettől csak akkor térünk el, ha a választás valamiért különösen releváns az indoklás értékelésének szempontjából.

A tudományos etimológia ebben az esetben is a 3. volt. Itt szándékosan nem a szótár szerzőjének, KISS LAJOSnak a nevét adtuk meg, mivel az érdekelt bennünket, hogy egy személy helyett egy mű, jelen esetben egy szótár (amelyet feltehetőleg nem, illetve nem sokan ismernek közülük) mennyire lehet meggyőző forrás az adatközlők szerint. Az 1. néveredet-magyarázatot azért Anonymustól eredeztettük, mert a magyarok honfoglalását bemutató gestáját sokáig történelmileg hitelesnek, ezért a nemzet korai története szempontjából kiemelkedő jelentőségűnek tartották. A laikusok jelentős része – nem olvasván a művet, és nem ismervén a benne leírt események és személyek jó részének hiteles voltát cáfoló tudományos munkák eredményeit – feltevésünk szerint ma is történelmi szempontból hiteles és tekintélyes forrásnak tartja Anonymust. A 2. magyarázatban egy általunk kitalált személyre hivatkoztunk. Az egyik gyakoribb magyar családnév és egy, az idősebb férfiak körében szintén nem ritka keresztnév választásával az volt a célunk, hogy a személynév tipikus és átlagos legyen, lehetőleg ne idézzon fel az adatközlőkben valamilyen, általuk esetleg ismert kutatót, viszont megfeleljen a tudósokkal kapcsolatos, általunk feltételezett sztereotípiájának (idősebb, komoly férfi). A nevet a *Dr.* teszi teljessé: bár a bölcsészettudományok szakszövegeiben ennek a hivatkozásokban való használata nem szokásos, sőt normasértőnek tekinthető, az íratlan tudományos normákat nem ismerő laikusok számára szakmai tekintélyt sugallhat. Különösen így, nagy kezdőbetűvel írva; tapasztalataink szerint ugyanis nagy a bizonytalanság a laikusok körében annak kapcsán, hogy mi a különbség a *dr.* és a *Dr.* között. Bár a különbség pusztán helyesírási, a közvélemény érték-különbséget társít hozzá, értelemszerűen a nagy kezdőbetűs változatot gondolva jelentősebbnek (pl. a *dr.* a diplomához vagy a kisdoktori fokozathoz, a *Dr.* pedig a nagydoktori fokozathoz kötődik).⁸

Az eredmények szerint (vö. 4. táblázat) a válaszadók 71%-a a helyes etimológiát választotta, viszonylag nagy magabiztossággal. Ugyanakkor a kitöltők nem elhanyagolható hányada, csaknem ötöde az Anonymushoz kötött magyarázatot fogadta el, és volt 34 diák (9%), aki a nem létező Dr. Tóth Géza értelmezését találta a legmegfelelőbbnek. Ha a legmagabiztosabb (azaz a Likert-skálán 4-est jelölő) adatközlők eredményeit nézzük, hasonló arányokat tapasztalunk: 79%-uk a helyes etimológiát választotta, 14%-uk az Anonymushoz kötöttet preferálta, 7%-uk pedig (legalábbis saját bevallása szerint) teljes bizonyossággal döntött egy kitalált személy nevével alátámasztott magyarázat mellett.

4. táblázat: A három eredetmagyarázatra jutó választások száma és az adatközlők átlagos bizonyossága a *Pilismarót* esetében

A magyarázat forrása	Válaszok száma és aránya		Átlagos bizonyosság
Anonymus	70	19,23%	2,28
Dr. Tóth Géza	34	9,34%	2,06
FNESz. ⁴	260	71,43%	2,52
Összes válasz	364	100%	1–4

⁸ Vö. pl. <https://helyesiras.mta.hu/helyesiras/blog/show/kisdoktor-vagy-nagydoktor> (2023. 08. 14.). L. a bejegyzés alatti kommenteket is, melyek szerzőinek egy részére láthatólag nem hatott a tudományos érvelés.

Persze mindezekből még nem következik, hogy mindannyiukat a hivatkozás győzte meg. A helyes etimológiát választóknál ez bizonyult a legerősebb tényezőnek a válaszok 37%-ával (vö. 5. táblázat).⁹ Az Anonymushoz kötött magyarázat esetében ezzel szemben csak a második legerősebb volt (32%), az első pedig a történelmi információk meggyőző volta lett (37%). Mivel azonban ezek a (valójában hiteltelen) történelmi információk is Anonymustól származnak a magyarázat szerint, a két válaszlehetőség összevonható: így Anonymus befolyásoló hatása valójában igen erős lehetett (69%). Ellenpéldaként megjegyzendő, hogy a saját szövegezésű adatközlői válaszok között volt egy, amely kifejtette, hogy Anonymus nem hiteles forrás, egy másik pedig helyesen azt jelezte, hogy a honfoglalás idejéből nem lehetnek ilyen pontos forrásaink. A Dr. Tóth Gézához kapcsolt magyarázat esetében (amelyet eleve a legkevesebben választottak) a válaszok közel harmadát teszi ki a forrás hitelesnek ítéltése; a *Dr.* tehát jóval kisebb (de mégiscsak számba veendő) meggyőző erővel bírt, mint Anonymus vagy a FNESz.⁴

5. táblázat: A választást befolyásoló tényezők aránya a választott eredetmagyarázatokkal összefüggésben a *Pilismarót* esetében

Meghatározó tényezők	Néveredet-magyarázatok					
	Anonymus		Dr. Tóth Géza		FNESz. ⁴	
Forrás	27	32%	10	29%	124	37%
A szó hangzása	11	13%	8	23%	79	24%
Történelmi információk	31	37%	10	29%	51	15%
Kimerítő magyarázat	8	10%	5	14%	66	20%
Egyéb	7	8%	2	6%	13	4%
Összes válasz	84	100%	35	100%	333	100%

E név esetében is megvizsgáltuk az „egyéb” lehetőséghez írt szöveges válaszokat. Az előző helynévhez képest jóval kevesebben, 22-en éltek ezzel a lehetőséggel, vagyis az összes adatközlő mindössze 6%-a. Válaszaik az előző helynév kapcsán bemutatott tényezőcsoportokba voltak besorolhatók: volt egy adatközlő, aki tippelt; egy másik adatközlőt érzelmi szempontok vezettek („Szeretem a honfoglalást”); a magyarázat szövegezésével kapcsolatos formai szempontok többeknél is előkerültek (pl. „a szójáték miatt nem”; „az indoklás rövid, tömör és lényegretörő”); olyan is volt, aki állítása szerint tudta a megoldást (valójában azonban nem a hiteles etimológiát választotta). A szöveges válaszok felében viszont a hihetőség és az érvelés logikája szerepel döntő tényezőként. Megjegyzendő továbbá, hogy a szöveges válaszlehetőségnek köszönhetően a kizárásos logika jelentős szerepe is jól kirajzolódik: a 22-ből 15 válaszban szerepel utalás arra, hogy az adatközlők a többi lehetőség kizárásával jutottak el az általuk választott megoldáshoz.

⁹ A második részfeladatban a döntést befolyásoló alábbi tényezőkből lehetett választani: A forrás meggyőző volta. / A hangalaki hasonlóság. / A történelmi információk meggyőző volta. / Mert a magyarázat egyértelműen meghatározza a szó eredetét. / Egyéb.

Az egyes eredetmagyarázatok esetében választható tényezőkhöz kapcsolódó válaszok egy főre jutó száma sem tér el jelentősen az előző helynév kapcsán tapasztalttól (6. táblázat). Ez megerősíti a korábban látottakat, vagyis hogy az adatközlők többsége kevés, többnyire csak egy tényezőt vett figyelembe a döntés során.

6. táblázat: A válaszok egy főre jutó száma a *Pilismarót* eredetmagyarázatai közti választást befolyásoló tényezők esetében

Néveredet-magyarázatok	Tényezőkkel kapcsolatos válaszok egy főre jutó száma
1. Anonymushoz kötött magyarázat	1,20
2. Dr. Tóth Géza-féle magyarázat	1,03
3. tudományos etimológia	1,28

4.3. A név változásával kapcsolatos információk és a terminusok hatása. Mint fentebb láttuk, az áltudományok a tudományos nyelvhasználat imitálásában nagyban támaszkodnak a – gyakran általuk létrehozott, pontatlan, következetlenül használt, de tudományosnak látszó – (ál)terminusokra. Emellett az áltudományos szó- és névmagyarázatok egyik fő jellemzője, hogy a nyelvtörténeti és etimológiai munkákat imitálva igyekeznek magyarázni a szóalak változását, csakhogy nem létező hangváltozásokkal, betűk ötletszerű, minden rendszerességet nélkülöző kihagyásával vagy figyelmen kívül hagyásával, felcserélésével és hozzátételével operálnak annak érdekében, hogy az általuk célként kitűzött szóalakot elérjék (l. pl. IMREH 2019: 64). Ezért azt is igyekeztünk felderíteni, hogy vajon a terminushasználat, illetve a név változásával kapcsolatos információk befolyásolják-e, és ha igen, milyen mértékben befolyásolják az adatközlők döntését. E két tényező közös vizsgálatát az indokolja, hogy a változásra vonatkozó nyelvtörténeti (vagy annak látszó) információk is jellemzően nyelvtörténeti terminusok (vagy annak tűnő szavak) használata révén válnak érzékelhetővé a laikus befogadók számára. Mindezt a *Zamárdi* név kapcsán mutatjuk be az alábbiakban. A névhez a következő három, választható eredetmagyarázat tartozott a kérdőívben:

1. Eredeti neve *Balatonzamárdi* volt, azonban az egyszerűség kedvéért a *Balaton*- előtagot nem használták. A *zamárdi* szó a *szamorodni* borfajtája utal, amelyet évszázadokig palackoztak a településen. A *szamorodni*-ből az *n* és néhány magánhangzó az idők során kiesett a név rövidülése érdekében, a szó elején pedig *sz* > *z* változás ment végbe, mint a *Szalai* > *zalai* esetében.

2. A település híres volt a dinnyetermesztésről, így a régi, csúnyának tartott név helyett új nevét a *zamat* és a *dinnye* szavak összerántásával alkották meg a nyelvújítók a 19. században.

3. A név a *számár* főnévből ered, amelyet *-di* képzővel láttak el. Az *sz* hangot a középkorban *z* betűvel jelölték.

A tudományos etimológia ismételten a 3. volt. Az általunk alkotott másik két magyarázatban igyekeztünk olyan terminusokat alkalmazni, amelyekkel a diákok már találkoztak az iskolában (*előtag*, *magánhangzó*, *rövidülés*, *összerántás*, *nyelvújítók*). Mindkettőben utaltunk a név valamiféle változására, igyekezve olyan szavakkal kapcsolatba hozni a *Zamárdi* nevet, amelyekkel részleges alaki hasonlóságban áll. Az 1. magyarázatban az áltudományos magyarázat jellemzői közül alkalmaztuk mind a hangok kiesését (ügylve arra, hogy pontatlan legyen a megfogalmazás: „az *n* és néhány magánhangzó az idők során kiesett”), mind a célélvűséget

(„a név rövidülése érdekében”), és egy, a változást igazolni hivatott példát is megadtunk. Emellett egy, a nem hivatalos névhasználatra ma is jellemző jelenséget is beépítettünk a magyarázatba (a *Balaton*- előtag – jelen esetben általunk kitalált – elhagyását). A 2. magyarázatban az *összerántás*-t, a nyelvújítás kapcsán talán már az adatközlők által is ismert terminust szándékosan helytelenül alkalmaztuk (ti. a *zamos* és a *dinnye* összerántásával a *Zamárdi -ár-* része semmiféleképpen nem állhatna elő).

A legnagyobb arányban választott magyarázat az előző két esettel ellentétben nem a tudományos etimológia volt (vö. 7. táblázat): az adatközlők igen nagy többsége (82%) az 1., szamorodnis magyarázatot választotta, ráadásul ezek 27%-a (80 fő) teljesen biztos volt a válaszában (azaz 4-est jelölt a 4 fokozatú Likert-skálán). Ehhez képest a 3., tudományos etimológiát csak az adatközlők 13%-a jelölte be, igaz, hogy ezeknek az 55%-a (25 fő) teljes magabiztossággal. A 2., dinnyés magyarázatot mindössze 5% fogadta el, és csupán 10%-uk (2 fő) volt tökéletesen meggyőződve a döntése helyességéről.

7. táblázat: A három eredetmagyarázatra jutó választások száma és az adatközlők átlagos bizonyossága a *Zamárdi* esetében

A magyarázat forrása	Válaszok száma és aránya		Átlagos bizonyosság
Szamorodni	295	82,17%	2,86
Dinnyetermesztés	19	5,29%	2,21
Tudományos etimológia	45	12,53%	3,13
Összes válasz	364	100%	1–4

Azokat, akik az 1., szamorodnis magyarázatot választották, a döntést befolyásoló tényezők közül¹⁰ legnagyobb arányban (57%-ban) a nyelvtörténeti(nek gondolt) információk győzték meg, 12%-ban pedig a szakszavak (vö. 8. táblázat). Megjegyzendő, hogy nem tudjuk, az adatközlők mely szavakat minősítették szakszavaknak, illetve mely információkat azonosítottak nyelvtörténetiként a magyarázatban. Az azonban egyértelmű, hogy a pontatlanul használt vagy kitalált, szakszerűnek tűnő, a tudományos stílust, illetve érvelést imitáló kifejezések és információk könnyedén megtévesztették a nyelvtörténetileg felkészületlen adatközlőket. A másik helytelen magyarázat (a 2.) esetében is hasonló látunk: a nyelvtörténeti(nek gondolt) információk a válaszok 42%-ában, a szakszavak pedig 37%-ukban szerepeltek. Ezzel szemben a hiteles etimológiát választókat a legnagyobb arányban a hangalaki hasonlóság győzte meg (49%).

Az egyéb válaszokat is elemezve további fontos befolyásoló tényezőkre derült fény. Az 1. magyarázat esetében többeket – hasonlóképpen a korábbi helynevek esetében választható tényezőként szereplő történelmi információkhoz – a nyelven kívüli, földrajzi-gazdasági információk győzték meg (vagy azok is): „A balatoni borok miatt gondoltam”; „Mivel a Balaton mellett van, ott borászoknak, tehát ezt tartottam helyesnek”; „Tudom, hogy Zamárdi a Balatonnál található”. Ismét megjelent a hihetőség kérdése is: „a többit kizártam, mert nem hinném, hogy bárki elnevezne egy település [sic] a ’szamár’ szóról”; „a többit kizártam, mert

¹⁰ A következőkből lehetett választani: A hangalaki hasonlóság. / A szakszavak. / A nyelvtörténeti információk meggyőző volta. / Egyéb.

a többi¹¹ olyan[,] mintha egy 8 éves találgatna”. Olyan is volt, aki teljes meggyőződéssel választotta ki az általunk alkotott, tehát általa biztosan nem ismert magyarázatot: „Tudom, hogy így van”. A 2. magyarázat esetében nem volt egyéni indoklás. A 3. válasz esetében egy kivételével, amely a valószínűséget vette alapul, minden egyéni indoklás arra utalt, hogy a kitöltők vagy Zamárdiba való ismerőseik, osztálytársaik (mindannyian a siófoki gimnázium tanulói) ismerik a tudományos etimológiát; ez magyarázza az e válasz esetében tapasztalt nagy megbízhatóságot.¹²

8. táblázat: A választást befolyásoló tényezők aránya a választott eredetmagyarázatokkal összefüggésben a *Zamárdi* esetében

Meghatározó tényezők	Néveredet-magyarázatok					
	Szamorodni		Dinnyetermesztés		Tudományos etimológia	
Hangalaki hasonlóság	79	23%	4	21%	25	49%
Szakszavak	40	12%	7	37%	1	2%
Nyelvtörténeti(nek gondolt) információk	195	57%	8	42%	16	31%
Egyéb	24	7%	0	0%	8	16%
Összes válasz	341	100%	19	100%	51	100%

A válaszok egy főre jutó száma az előzőekhez hasonlóan alakult (9. táblázat), ami e név esetében sem utal a probléma több oldalról való megközelítésére, többféle szempont mérlegelésére.

9. táblázat: A válaszok egy főre jutó száma a *Zamárdi* eredetmagyarázatai közti választást befolyásoló tényezők esetében

Eredetmagyarázatok	Tényezőkkel kapcsolatos válaszok egy főre jutó száma
1. szamorodni magyarázat	1,16
2. dinnyés magyarázat	1,00
3. tudományos etimológia	1,13

¹¹ Vagyis az adatközlő a 3., tudományos etimológiát is ilyen minőségűnek értékelte.

¹² Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy egy, az adott téma szempontjából laikus ismerős, osztálytárs stb. állítása láthatólag ugyanúgy meggyőző erővel bírhat, mint egy hivatkozott szaktekintélyé. Sőt, talán nagyobb is: érdemes lenne egy későbbi kutatásban azt is megvizsgálni, hogy vajon egy általunk személyesen ismert, adott témában laikus személynek, egy személyesen nem ismert laikus hírességnek (pl. celebnek) vagy egy tudományosan elismert szaktekintélynek mennyire vagyunk hajlamosak hinni, azaz az említett három „szakértőtípus”-nak milyen az egymáshoz viszonyított meggyőző ereje.

5. Értékelés és összegzés. Az általunk vizsgált, feltételezett befolyásoló tényezőket az áltudományok meggyőzési módszereivel kapcsolatos, fentebb hivatkozott szakirodalomban említettek közül válogattuk, mivel kíváncsiak voltunk arra, hogy az empirikus módon szerzett adatok is alátámasztják-e a szerepüket, és ha igen, melyik milyen erősségű eszközként állhat az áltudományok szolgálatában.

Bebizonyosodott, hogy a (nem szaktudományos) tekintélyre való hivatkozás és a terminusok (sokszor pontatlan vagy megtévesztő) használata valóban bírhat meggyőző erővel, ugyanakkor az előbbi sokkal hatékonyabb eszköznek tűnik. Mint láttuk, egy doktori cím még akkor is bizalmat kelthet a befogadóban, ha viselője nem is létezik. A laikus gondolkodás láthatólag nem tesz különbséget tekintély és tekintély közt. A kitalált Dr. Tóth Gézáról nem tudták az adatközlők, hogy milyen tudománynak lehet a doktora, mégis voltak, akik elfogadták szaktekintélyként.

Hasonlóképpen, bár több szöveges válaszban is megjelent, hogy Anonymus történetileg nem tekinthető hiteles forrásnak, az egyetlen diákban sem merült fel, hogy a név eredetmagyarázata esetén nem (illetve nemcsak) történettudományi, hanem nyelvtudományi hitelesség (is) szükségeltethetik. Más szavakkal: még ha egy történetíró hitelesen írja is le az eseményeket, akkor sincs meg feltétlenül a képzettsége ahhoz, hogy nyelvi elemek etimológiáját fejtsen fel. A diákok e döntései mögött egyfajta kettős, egymásnak némileg ellentmondó gondolkodásmódot vélünk felfedezni. Egyrészt a tudományba vetett bizalom általános voltát, amely nem mindig jár együtt a differenciálással: ilyen például egy mérnök vagy orvos más tudományos terület kérdéseiről nyilvánított véleményének tudományos állításként való elfogadása azon az alapon, hogy a nyilatkozó egyetemet végzett. Ez véleményünk és egyéni tapasztalataink szerint jelentős mértékben a tudományok működésével, tudományterületi felosztásával és a tudományos képzéssel kapcsolatos ismeretek hiányának a következménye lehet: a laikusok számára nem könnyű átlátni a mai tudományok végletekig differenciált voltát, azt, hogy melyik tágabb vagy szűkebb terület milyen kérdésekkel, témákkal foglalkozik. Másrészt pedig ott lehet e gondolkodás mögött az a laikus feltételezés, hogy a nyelvi kérdésekhez mindenki ért, hiszen mindenki beszél valamilyen nyelvet. Vagyis míg azt (nagy valószínűséggel) mindenki tudja és elfogadja, hogy például az orvosláshoz vagy hidak tervezéséhez előbb komoly egyetemi tanulmányokat kell végezni, addig az, hogy a nyelvek vizsgálata is szaktudományos felkészültséget igényel, amelyet szintén egyetemen lehet elsajátítani, az (felméréssel egyelőre nem ellenőrzött) tapasztalataink szerint kevesek által ismert (és az áltudományos szerzők, valamint egyetértő befogadók által helytelenített) tény.¹³

Fontos tanulság továbbá, hogy egy szótár, amelyet pedig a tanulók túlnyomó többsége szinte bizonyosan nem ismer, hiszen nemigen találkozhatnak vele a tanulmányaik során, és nem is nevezhető közismertnek, az adatközlők szemében szintén megbízható forrásnak minősült (sőt a legmegbízhatóbbnak: a helyes etimológiát választó több mint 71%-nyi kitöltőnek a relatív többségét a szótár említése győzte meg az adott feladatban). Ez ismét a tudományba, a tudományos munkákba vetett bizalmat tükrözi. E bizalom azonban e téren is könnyen kihasználható, és az áltudományos szövegek, művek alkotói ki is használják; gondolunk itt elsősorban a nyilvánosság névtani érdeklődésének középpontjában álló keresztnévszótáraknak

¹³ Mint ZSIRAI MIKLÓS (1943: 269) találóan megfogalmazta: „Ma szakismereteket kíván az élet a cséplőgép fűtőjétől, a kőművestől, a sofförtől, a könyvelőtől, az orvostól, jogosan megkívánhat ennyit az ú. n. tudományok művelőitől is. Aki nem tudja, vagy nem akarja elsajátítani a pilóta tudnivalóit, az büntetlenül nem vállalkozhatik utasszállító repülőgép vezetésére. Pilota non nascitur, sed fit [’Pilótának nem születik az ember, hanem azzá válik’].”

az ezoterikus és parakomparatív, vagyis a magyar nyelv finnugor eredetét elutasító, áltudományos típusaira (FARKAS 2006: 246–247, SLÍZ 2020).

Az áltudományok általános eszköztára mellett a nyelvtudománnyal, illetve a névtannal kapcsolatos áltudományos szövegek eszközeiből is válogattunk vizsgálatunkban; ezeket jelen tanulmányunkban a magyar nyelv eredetével kapcsolatos parakomparatív nézetek, ideológiák hatása, valamint a név történeti változásaira való utalás képviseli. Az előbbi kapcsán (a téma vizsgálatához kapcsolódó módszertani szempontból is) fontosnak tartjuk kiemelni azt az eredményt, hogy egy parakomparatív néveredet-magyarázat választása még nem feltétlenül jelent azonosulást ezen elméletek állításaival, ideológiájával. Más oldalról viszont: bár számos diák nem a nyelvek kapcsolata, hanem valamely más tényező miatt választotta a japán vagy sumér magyarázatot, mégiscsak ezek mellett döntöttek, vagyis nem találták hiteltelennek, elfogadhatatlannak az e nyelvekből való levezetést.

A kérdőív egyik feladatában szereplő név általunk kitalált, nyelvtörténetileg nem helytálló történeti változásainak említése szintén hatékony eszköznek bizonyult többek meggyőzésére. Ennek kapcsán hangsúlyozandó, hogy a középiskolai tanulmányok során a diákok csupán azt tanulhatják meg, hogy a nyelv változik, és megismerhetnek egy-két, példaként kiemelt, egyszerűen elmagyarázható hangváltozást; ugyanakkor nem tanulják az összes hangváltozást, és a változás általános(abb) logikája sem válhat előttük világossá mindössze ennyi ízelítő alapján. Azt a tudásszintet, amely elegendő lenne egy etimológia tudományos voltának megítéléséhez,¹⁴ ma már – különböző, itt nem tárgyalandó okokból – az egyetemi diszciplináris BA-szintű, illetve tanárszakos nyelvtörténeti tanulmányok során sem igen érhetik el a hallgatók. Az áltudományos névmagyarázatok írói ki is aknázzák ezt a hiányosságot (vö. SPOLÁRNÉ IMREH 2022: 179–181): gyakran hivatkoznak a szavak változására, amelyek így hitelessé tehetik olvasóik számára a magyarázatot, miközben a konkrétan említett változások nem létező voltáról vagy nyelvi okokkal magyarázható lehetetlenségéről a befogadóknak nincs tudomásuk, ezért nem is vonják kétségbe a hitelességüket. Csak egyetlen szöveges választ említve ennek alátámasztására: „simán előfordulhat az *n* kiesése, meggyőző volt” (vagyis az, hogy a *szamorodni* szóból – egyéb változások mellett, amelyekről az adatközlő nem nyilvánított véleményt – az *n* kiesésével jutunk el a *Zamárdi*-hoz). A tudományos és áltudományos etimológiák sikeres elkülönítéséhez tehát szaktudományos ismeretek is szükségesek. Még hozzá alapos, kiterjedt ismeretek, hiszen a felszínes tudás – itt például annak a ténynek az általános, konkrétumok nélküli ismerete, hogy a szavak alakja változhatott az idők folyamán, egyes hangok kieshettek belőlük – ugyanúgy kiszolgáltatottá tehet az áltudományos érveléssel szemben, mint a nem-tudás. Sőt talán még inkább, mert hamis biztonságérzetbe ringathat: aki hallott már a nyelv változásáról, azt ennek az érvelésben való pusztá említése is meggyőzheti, holott a változás mibenlétére, módjára vonatkozó részletek helytálló voltának megítélésére nincs megfelelő szaktudása.

Az is nyilvánvaló azonban, hogy a közoktatás tananyagába lehetetlenség minden olyan ismeretet belesűríteni, amelyre szükségünk lehetne az igen szerteágazó tudományos területeken jelentkező áltudományos elméletekkel szembeni védekezés érdekében. Ennél is nagyobb gond azonban, hogy – szemben a deficitmodell alapvetésével, amely szerint a hiányzó ismeretek pótlása megoldást jelent az áltudományok okozta problémákra – a lexikális ismeretek

¹⁴ Ezen itt és most a tudományosan elfogadott és igazolt megközelítésmód, módszertan, terminológia stb. követését értjük, nem pedig annak megítélését, hogy egy adott etimológia helytálló-e vagy sem, hiszen ez utóbbi megítélése már a legszűkebben értett szaktudományi, azaz etimológiai kutatások és viták területéhez tartozik.

megszerzése még nem garantálja ezek alkalmazni tudását (vagy akarását) a gyakorlatban. Ráadásul az iskolában megtanult, számos tudomány területére kiterjedő ismeretanyag jelentős részét, amennyiben nincs rá szükségünk a mindennapokban, viszonylag gyorsan elfelejtjük. Ezért egyetérthetünk az ún. kontextusmodell alapvetésével is: bizonyos mennyiségű és minőségű ismeretek megszerzése mellett (de nem helyett) fontos az (is), hogy tudjuk, hol nézhetünk utána a szükséges ismereteknek; és – visszakanyarodva a tekintély kérdéséhez – tudjuk (vagy legalábbis legyen igényünk kideríteni), hogy kinek az állításaiiban bízhatunk meg, azaz kit fogadhatunk el az adott tudományos kérdésben szaktekintélyként. (Az említett – és további, újabb – tudománykommunikációs modellekről és az áltudományok hatásának okaival, ellensúlyozásával kapcsolatos felfogásokról részletesebben l. pl. KUTROVÁČZ et al. 2009: 320, FALYUNA 2022, LAZA–PINTÉR 2022.)

A fenti kérdésekkel fontos lenne foglalkozni az iskolában, a kritikai gondolkodásmód fejlesztésének részeként (vö. IMREH 2017: 27). A kérdőívünkben szereplő szöveges adatközlői válaszok gyakran utalnak válaszadóink kritikai gondolkodásra való igényére; pl. „Szerintem domboldalon nem lehet dinnyét termesztetni”; „Számomra egyik sem volt igazán meggyőző, a többit kizártam, mert mit kerestek volna a székelyek Mezőpotámiában, illetve a magyarok, [sic] hogy találkoztak volna az ősi japánokkal”. Ugyanakkor azt is alátámasztja nem is egy válasz, hogy alapvető ismeretek nélkül a kritikai gondolkodás nem működhet sikeresen, sőt tévútra vezethet: „A többit kizártam, mert szerintem Magyarországon található a hely, így nem hinném, hogy köze lenne sok más népcsoporthoz” (vagyis az adatközlő úgy véli, Magyarországon csak magyarok élnek és éltek, vagy legalábbis kizárólag ők alkothattak helyneveket); „A többit kizártam, mert erősen kétlem, Patak-patak lenne a neve” (a számos hasonló példa, valamint az efféle nevek létrejöttét magyarázó okok ismeretének, azaz névtörténeti ismereteknek a hiányában megfogalmazódott, egyébként logikus gondolat).

Ez a megállapítás átvezet egy további következtetéshez. Névmagyarázatainkat szándékosan úgy építettük fel, hogy az összességében hiteltelen érvelésbe egy-két hiteles (vagy analógiás alapon annak tűnő) információt is vegyítsünk. Ilyen például a *Balaton*- előtag hajdani megléte a *Zamárdi* név esetében: bár a névnek sosem volt ilyen része, számos más, Balaton melletti település mai hivatalos nevében szerepel, miközben az informális használatukból gyakorta elmarad (pl. *Balatonakarattya* és *Akarattya*). Hiteles, bár általánosító információ az is, hogy a Balaton környékén bort termelnek. A szöveges válaszok azt bizonyítják, hogy ezen információ beleszövése a magyarázatba – hasonlóan a nyelvi változás tényének említéséhez – eleendőnek bizonyult egyes diákok meggyőzéséhez: „A balatoni borok miatt gondoltam”; „Mivel a Balaton mellett van, ott borászkoznak, tehát ezt tartottam helyesnek”; „Tudom, hogy Zamárdi a Balatonnál található”; stb. Mint a 3., 6. és 9. táblázat alapján láthatjuk, adatközlőinkre általánosságban is jellemző volt, hogy pusztán egyetlen tényezőt figyelembe véve hozták meg döntésüket – annak ellenére, hogy (a papíralapú kérdőív linearitásából fakadóan) a döntést igénylő kérdést követően általunk megadott válaszlehetőségekből (pl. hangzás, jelentés, forrás) láthatnak többféle lehetséges, esetleg számba vehető tényezőt is. Habár a kitöltés során nem volt mód arra, hogy az adatközlők utánanézzenek az egyes magyarázatok helyességének, ez alapján az eredmény alapján feltételezhetjük, hogy a többségük akkor sem kísérelte volna meg ellenőrizni az állításokat, ha lett volna rá lehetősége. Ez természetesen – amellett, hogy csak feltételezés – nem általánosítható a teljes társadalomra; ugyanakkor úgy véljük, érdemes volna (hasonló, empirikus módszerekkel) megvizsgálni, hogy a tudományos(nak vélt) tartalom fogyasztóinak van-e egyáltalán igényük az ellenőrzésre. E tapasztalatok mindenesetre arra figyelmeztetnek bennünket, hogy a kritikai gondolkodás kialakítása és fejlesztése során azt is el kell sajátítani a tanulókkal, hogy ne csak az érvelés egy-egy részletére, hanem az egészre,

a részletek összefüggéseire, illetve esetleges ellentmondásaira is ügyeljenek, és igyekezzenek több, egymástól lehetőleg független forrásból is tájékozódni.

Eredményeink mindezek mellett, végezetül azt is jelzik, hogy a közoktatásban komoly szükség lenne a tudományok és az áltudományok működésmódjának, jellemzőinek, illetve az azok közti különbségeknek a bemutatására, a tudomány külső és belső kapcsolat-, érték- és érdekrendszereinek láthatóbbá tételére (VESZELSZKI–FALYUNA 2019: 46–47, ACZÉL 2022: 280–281, ZEMPLÉN 2022: 313–314. stb.). Az eddig említettek mellett gondolunk itt például arra, hogy tudatosítsuk: döntéseinket tudományos kérdésekben is erősen befolyásolhatják a hiedelmeink, érzelmeink, a tudományos kérdésekre adott válaszok azonban nem az egyéni preferencián múlnak (vö. azokkal a szöveges válaszokkal, amelyek szerint az adatközlők azért választották a japános vagy honfoglalásos magyarázatot, mert szeretik az említett nyelvet, illetve korszakot). Emellett azt is fontos lenne kiemelni, hogy a tudományos tényeknek nem szükséges feltételük a hihetőség (l. azokat a válaszokat, amelyek egyes magyarázatokat – esetenként éppen tudományos etimológiákat – azon az alapon zártak ki, hogy nem tűntek hihetőnek).

Összefoglalóan: úgy véljük, hogy az áltudományos érvelésekkel szembeni ellenállóképesség növeléséhez elengedhetetlenül és egyaránt szükség van a hatékony tudománykommunikációra (tágan értelmezve, a köz- és felsőoktatás munkáját is beleértve), a kritikai gondolkodás fejlesztésére, az ellenőrzésre való igény kialakítására, valamint a tudomány és áltudomány működésmódjának, jellemzőinek megismerésére.

Hivatkozott irodalom

- BLANCKE, STEFAAN – BOUDRY, MAARTEN – PIGLIUCCI, MASSIMO 2017. Why do irrational beliefs mimic science? The cultural evolution of pseudoscience. *Theoria* 83: 78–97. <https://doi.org/10.1111/theo.12109>
- BOUDRY, MAARTEN – BLANCKE, STEFAAN – PIGLIUCCI, MASSIMO 2015. What makes weird beliefs thrive? The epidemiology of pseudoscience. *Philosophical Psychology* 28: 1177–1198. <http://doi.org/10.1080/09515089.2014.971946>
- BOUDRY, MAARTEN – BRAECKMAN, JOHAN 2011. How convenient! The epistemic rationale of self-validating belief systems. *Philosophical Psychology* 25: 341–364. <https://doi.org/10.1080/09515089.2011.579420>
- FALYUNA NÓRA 2018. Az (ál)tudományos ismeretek és az internet. *JEL–KÉP* 2018/4: 35–55. <http://doi.org/10.20520/jel-kep.2018.4.35>
- FALYUNA NÓRA 2022a. Az áltudományok meggyőzőési stratégiái a lúgosító diéta példáján keresztül. In: FALYUNA NÓRA – KREKÓ PÉTER szerk., *Sarlatánok kora. Miért dőlünk be az áltudományoknak?* Athenaeum, Budapest. 129–152.
- FALYUNA NÓRA 2022b. „A tudósok fehér galléros bűnözők”. Tudományellenesség és tudománykommunikáció a (dez)információs társadalomban. *Filológia.hu* 12: 50–60. <https://folyoirat.ludovika.hu/index.php/filologia/issue/view/569>
- FALYUNA NÓRA – KREKÓ PÉTER 2022. Miért csábít minket az áltudományok diszkrét bája? In: FALYUNA NÓRA – KREKÓ PÉTER szerk., *Sarlatánok kora. Miért dőlünk be az áltudományoknak?* Athenaeum, Budapest. 15–35.
- FARKAS TAMÁS 2006. Keresztnévkönyvek – keresztnévtárak – keresztnévszótárak Magyarországon. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum Kiadó, Budapest. 246–252.
- FNESZ.⁴ = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- N. FODOR, JÁNOS – HAUBER, KITTI 2022. Tracing the Impact of Folk Etymology on Hungarian Surnames. *Acta onomastica* 63: 397–409.
- GELFERT, AXEL 2018. Fake News. A Definition. *Informal Logic* 38: 84–117. <https://doi.org/10.22329/il.v38i1.5068>
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Osiris, Budapest.

- HANULA ZSOLT 2022. Ismeretterjesztő tudományos újságírás és az áltudományok kihívása. In: FALYUNA NÓRA – KREKÓ PÉTER szerk., *Sarlatánok kora. Miért dőlünk be az áltudományoknak?* Athenaeum, Budapest. 322–338.
- HEGEDÜS ANDREA – KREKÓ PÉTER 2022. Miért hiszünk benne? A felszínes feldolgozás és a motivált tudománytagadás pszichológiája. In: FALYUNA NÓRA – KREKÓ PÉTER szerk., *Sarlatánok kora. Miért dőlünk be az áltudományoknak?* Athenaeum, Budapest. 69–90.
- IMREH RÉKA 2014. A helynevek szerepe az alternatív ideologikus gondolkodásban I. A Pilis-kultusz esete. *Névtani Értesítő* 36: 105–120. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2014.8>
- IMREH RÉKA 2015. A helynevek szerepe az alternatív ideologikus gondolkodásban II. Tudálékos helynév-etimológiák és új helynevek a Pilis-kultusból. *Névtani Értesítő* 37: 119–136. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2015.9>
- IMREH RÉKA 2017. A laikus nyelvrokonítási kísérletekkel kapcsolatos oktatásmódszertani kérdések. *Anyanyelv-pedagógia* 10: 22–23. <http://doi.org/10.21030/anyp.2017.3.2>
- IMREH RÉKA 2019. A modern tudomány előtti és azon kívüli név- és szófejtések alkalmazott vonatkozásai. *Névtani Értesítő* 41: 51–74. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2019.3>
- KOMORÓCZY GÉZA 1976. *Sumer és magyar?* Gyorsuló idő. Magvető Kiadó, Budapest.
- KUTROVÁ CZ GÁBOR 2022. A határmegvonás dilemmái és történeti előzményei a tudományelméletben. In: FALYUNA NÓRA – KREKÓ PÉTER szerk., *Sarlatánok kora. Miért dőlünk be az áltudományoknak?* Athenaeum, Budapest. 36–53.
- KUTROVÁ CZ GÁBOR – LÁNG BENEDEK – ZEMPLÉN GÁBOR 2009. *A tudomány határai*. Typotex, Budapest.
- LAZA BÁLINT – PINTÉR DÁNIEL GERGŐ 2022. Az episztemikus függés vizsgálata szakértő-laikus kapcsolatban. A tudománykommunikációs modellek szakértőképének összehasonlító elemzése. *Filológia.hu* 12: 6–26. <https://folyoirat.ludovika.hu/index.php/filologia/issue/view/569>
- SLÍZ MARIANN 2020. A laikus keresztnévszótárak. In: FARKAS TAMÁS – SLÍZ MARIANN szerk., *Tulajdonnevek és szótárak*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 165–184. <https://doi.org/10.26546/4892373.10>
- SPOLÁRNÉ IMREH RÉKA 2022. *A tulajdonnevek szerepe az alternatív-nemzeti diskurzusban*. Doktori (PhD) értekezés. ELTE BTK, Budapest. <http://doi.org/10.15476/ELTE.2022.157>
- VESZELSZKI ÁGNES – FALYUNA NÓRA 2019. Az áltudományosság leleplezése érveléstechnikai-nyelvészeti eszközökkel. *Médiakutató* 20/3: 39–51.
- ZEMPLÉN GÁBOR 2022. Milyen (korszerű) tudománykép hasznos ma az oktatásban? In: FALYUNA NÓRA – KREKÓ PÉTER szerk., *Sarlatánok kora. Miért dőlünk be az áltudományoknak?* Athenaeum, Budapest. 306–321.
- ZSIRAI MIKLÓS 1943. Őstörténeti csodabogarok. In: LIGETI LAJOS szerk., *A magyarság őstörténete*. Magyarországtudományi Intézet – Franklin – Akadémiai Kiadó, Budapest. 266–289.

SLÍZ MARIANN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5959-1018>

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

WENDL DÁVID

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2333-9448>

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Debreceni Egyetem

Bölcsészettudományi Kar

HAUBER KITTI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3616-7983>

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

MARIANN SLÍZ – DÁVID WENDL – KITTI HAUBER, Methods of persuasion used in pseudoscientific texts. An empirical study of lay perceptions of the linguistic interpretation of place names

The aim of this paper, which presents research conducted within the Onomastics Students' Workshop at ELTE, is to investigate the effectiveness of the persuasion techniques employed in pseudoscientific arguments (in this case, place-name interpretations). Two of these are commonly used in any pseudoscientific context (invoking non-scientific authority and the use of seemingly scientific terms), and two are specific to the study of language and onomastics (the effect of pseudoscientific theories on the language family of a language and mentioning the historical changes in the name). A questionnaire survey of high school students at four research sites nationwide seeks to discover the extent to which lay language users are influenced by each of these factors in determining the scientific validity of place-name etymologies. The results show that the use of seemingly scientific terms has an influential effect, but that the persuasive power of appeals to pseudoscientific (or even fictitious but apparently academic) authority is more significant. It has also been shown that the choice of a name interpretation associated with pseudoscientific theories of linguistic genealogy does not necessarily imply identification with the claims and ideology of these theories: many respondents chose these interpretations due to the influence of other factors. In connection to reflecting on changes in a name form, the results show that critical thinking is not enough, if not coupled with deep knowledge.

Keywords: place names, pseudoscience, etymology, false etymologies and interpretations, credibility of non-scientific explanations, historical onomastics